

Jačanje socijalnih kompetencija unutar interkulturalnih vršnjačkih grupa

Bisera Jevtić
Filozofski fakultet Niš, Srbija
Odjel za pedagogiju

Sažetak

U suvremenim teorijama demokracije postoji više stajališta o odnosu demokracije i multikulturalnosti. Fenomen društvene pravednosti pluralizam vidi na nivou pojedinca, a multikulturalizam na nivou kulturnih i etničkih grupa, ali je u obrazovanju moguće postići, pod određenim uvjetima, kompatibilnost pluralizma i multikulturalnosti. Upoznavanjem sličnosti i različitosti može se poticati razvijanje tolerancije prema drugačijem. Mladi su suočeni s novim društvenim ulogama, odnosima i situacijama. U usvajanju tih sposobnosti ključnu ulogu imaju vršnjaci. Oni su adolescentu oslonac u njegovu traganju za identitetom. Vršnjačka grupa pruža mu osjećaj pripadnosti, povjerenje i potporu, emocionalnu sigurnost, samopouzdanje te mogućnost da bude popularan i priznat. Rasprave o razumijevanju drugih ljudi i osjetljivosti za njihove probleme govore o socijalnoj kompetenciji ili socijalnoj inteligenciji, odnosno emocionalno-interpersonalnoj inteligenciji, zatim o empatiji, socijalnim vještinama, socijalnoj interakciji, altruizmu, solidarnosti, socijalnoj potpori, integraciji, percepciji i adaptaciji, što upućuje na primjetan rast ispitivanja socijalnog ponašanja i nužnu socijalnu kompetentnost. Može se primijetiti da se očito nije moguće opredijeliti ni za tvrdnju da je riječ o općem faktoru, karakteristici, ni da se radi o specifičnoj sposobnosti uspješnog funkcioniranja u svakodnevnim životnim situacijama. Možda je kompetencija više specifična za neku ulogu?

Ključne riječi: multikulturalizam, interkulturalizam, vršnjačka interakcija, socijalna kompetencija, prosocijalnost, moralnost.

Uvod

Promatramo li pedagošku panoramu našeg vremena kroz prizmu etičkih postulata, suočavamo se s mnogo otvorenih pitanja, egzistencijalnih dvojbi i strahova od kraja civilizacije, posebno kada medijskom scenom „defiliraju” slike i fenomeni zla, sumraka razuma i morala, zločini kao konstantne stvarnosti s kojom se suživljavamo. Urušavanje relevantnih društvenih sustava i institucija u suvremenom svijetu direktno i indirektno proizvodi moralnu krizu, eroziju etičkih imperativa i normi, čije su posljedice pogubne za razvoj mladih generacija i budućnost društva. U temeljima svakoga multikulturalnog društva nalaze se specifičnosti po kojima se ono razlikuje od drugih i koje ga čine prepoznatljivim, a istodobno

i univerzalnim. Upravo se u takvim društvima javlja potreba za postojanjem i poštovanjem različitosti među ravnopravnim pojedincima. Međusobnim poštovanjem i povezivanjem pojedinaca ostvaruje se cilj višenacionalnog društva, u skladu s intencionalnim odgojem. Od obrazovanja se očekuje, i ono se obvezuje, da će mladima olakšati socijalnu integraciju te život u pluralističkoj demokraciji i multikulturalnom društvu (Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije, 2003). Kroz povijest se društvo razvijalo u određenim fazama. Primjerice, civilizacija predstavlja najviši stupanj u kojem bez povezanosti svih društvenih faktora nema opstanka, pa je i multikulturalnost njezin neizostavni dio. Najbo-

lji primjer opće prisutnosti multikulturalnosti iznijeli su Banks, Banks i suradnici (Banks, Banks, 2010). Sjedinjene Američke Države, gdje žive sve nacije svijeta, odličan su primjer multikulturalnosti i njezina utjecaja na odgoj i obrazovanje, a u ostatku svijeta globalizacija ima glavnu ulogu u multikulturalnom načinu života. Sagledavanje uloge i važnosti vršnjačka može biti različito i ovisi o kulturnom kontekstu u kojem se fenomeni proučavaju. Većina istraživanja (Banks, Banks, 2010) o korelatima i efektima interpersonalnog ponašanja i vršnjačke prihvaćenosti provedena je u SAD-u i zapadnoj Europi. U mnogo manje radova proučavali su se vršnjački odnosi u drugim kulturama, a još manji broj se odnosi na usporedbu različitih kultura u pogledu vrednovanja pojedinih oblika socijalnog ponašanja. Promatranje kulturnog konteksta može pridonijeti boljem razumijevanju socijalnih odnosa među vršnjacima i socijalnog funkcioniranja u određenoj sredini. Istraživanja pokazuju da u svim kulturama ponašanja koja se smatraju normalnima, poželjnima i prilagođenima pridonose vršnjačkoj prihvaćenosti. S druge strane, ponašanja koja se smatraju neprilagođenima, neadekvatnima i nepoželjnima koreliraju s vršnjačkom odbačenosti. Međutim, kulturne razlike ogledaju se upravo u različitom vrednovanju ponašanja kao adekvatnog ili neadekvatnog.

Postoji nekoliko razvijenih oblika multikulturalizma:

- „Kooperativni multikulturalizam – etno-pluralistička varijanta koja njeguje suživot multietničke kulture bez prepletanja etničkih grupa.
- Tradicionalni multikulturalizam – kulturna različitost i etničnost smatraju se trenutnim i prijelaznim formama koje povremeno nestaju sa sazrijevanjem novih generacija.
- Liberalni multikulturalizam – pokušava očuvati formalne principe jednakosti i središnji položaj pojedinca u odnosu na zajednicu, sredinu.
- Lijevo liberalni multikulturalizam – radikalni multikulturalizam naglašava rodnu perspektivu, traži politiku identiteta i reprezentativnu jednakost. Ovdje se multikulturalizam odnosi na borbu za socijalnu i pravnu jednakost.

- Kritički, samorefleksivni multikulturalizam – pokušava pomiriti formalnu paradigmu jednakosti i politiku razlike. Riječ je o jednakosti u razlici, reprezentativnoj jednakosti i interkulturalnim procesima međusobnog priznavanja” (Ibid, 2010, 7).

Ovom podjelom nastoji se pokazati da se multikulturalizam ne prihvaća svugdje na isti način. Od društva do društva, način na koji se bori za raznolikost i jednaka prava za sve pripadnike zajednice, neovisno kojem kulturnom obrascu pripadali, određeni faktori daju posebno svjetlo svakom od razvijenih oblika multikulturalizma. Da bi mladi uspješno sudjelovali u multikulturalnom društvu, najprije treba utvrditi veze multikulturalnosti i prihvaćanja pluraliteta ideja. Upoznavanjem sličnosti i različitosti može se poticati razvijanje tolerancije prema drugačijem. U ovom slučaju očekuje se empatija, suosjećanje s drugima, i to polazeći od stava da se upoznavanjem drugog, nepoznatog, povećavaju šanse da se prevladaju otpori ili predrasude ako postoje (Nicholls, 1989).

Ravnopravnost u obrazovanju ima dvije dimenzije. Prva je *pravednost*, koja podrazumijeva mogućnost da osobne i društvene okolnosti - kao što su spol, socioekonomski status ili etničko podrijetlo - ne budu prepreka za ostvarivanje obrazovnih potencijala. Druga je *inkluzivnost*, koja implicira osiguravanje osnovnoga minimalnog standarda obrazovanja za sve te maksimalnu fleksibilnost u zadovoljavanju specifičnih obrazovnih i širih društvenih potreba svih vršnjačkih populacija (Fild, Kučera, Pont, 2010). Pravedno i inkluzivno obrazovanje poželjno je zbog toga što postoji imperativ ljudskih prava na potpun razvoj svojih kapaciteta, za migrante i manjine je ključno za društvenu koheziju, potiče socijalnu koheziju i povjerenje u vršnjačku grupu. Tijekom spoznajnog razvoja dobivamo podatke o tome kako dijete u vršnjačkoj grupi pokazuje inicijativu, interes i prirodnu radoznalost, kako istražuje, promatra, zaključuje... Podaci o socijalno-emocionalnom razvoju daju odgovore o djetetovu odnosu prema drugima, o poštovanju općih pravila, o sposobnosti prilagođavanja, načinu druženja s vršnjacima. Vlada li dijete potpuno jezikom kojim se komunicira u grupi s kulturno drugačijima, je li sposobno slušati, s kim komunicira, kako izražava svoje potre-

be – iz odgovora na ova pitanja dobivamo podatke o komunikaciji unutar vršnjačke grupe, s ciljem razvijanja otvorenoga, višekulturalnog identiteta.

Humane pretpostavke socijalnih kompetencija unutar interkulturalnih vršnjačkih grupa

Vrijednosti se usvajaju tijekom socijalizacije, što znači da u njihovu formiranju, manje ili više, sudjeluju svi faktori važni za socijalizaciju. Agensi socijalizacije posreduju između društva i pojedinca, prenoseći društvene standarde i norme, uz određene modifikacije uvjetovane posebnostima pojedinih agenasa. Spoj sposobnosti analize argumentacija i stavova s kojima se ne slažemo, mogli bismo shvatiti i kao kognitivnu tolerantnost, što je preduvjet za tolerantnu komunikaciju i prihvaćanje različitosti. Tolerantna komunikacija osnova je demokratskog dijaloga, a vježbanje prihvaćanja pluraliteta ideja u školskom radu nužno je u obrazovanju za demokraciju. O stupnju demokratičnosti društva i zastupljenosti pluraliteta ideja može se zaključivati na temelju ciljeva odgoja, s kojima se mladi upoznaju već preko mišljenja odgajnika koji su prošli kroz dio odgojno-obrazovnog procesa. Obrazovanje za demokraciju posebnu pozornost posvećuje problemima svakog demokratskog društva u multietničkoj zajednici. Najgore što neadekvatan odgojni proces može učiniti upravo je ignoriranje i asimilacija etničkog podrijetla pojedinca (Tutzauer, Roloff, 1998). Kada se govori o vršnjacima kao faktoru socijalizacije, ipak se najčešće misli na djecu ili mlade približno iste dobi koji imaju zajedničke interese, sličan način života te koji utječu jedni na druge bez obzira na različitost. Vršnjak nije svako dijete s kojim drugo dijete uspostavlja interakciju. Nasuprot modernim društvima, za nerazvijene kulture karakteristični su socijalni kontakti u grupama djece različite dobi. Djeca provode vrijeme u grupi koju čine braće, sestre i rođaci. Svi se brinu jedni za druge dok su roditelji zaokupljeni osiguravanjem egzistencijalnih uvjeta života. Socijalni kontakti u dobno heterogenoj grupi djece omogućuju pojedincu da razvija socijalne vještine i pokazuje različite oblike ponašanja u interakciji s djecom različite dobi (vjerojatnije je da će u interak-

ciji s mlađom djecom pojedinac pokazivati brigu i pomoć, od starije djece će tražiti potporu i pomoć, a agresivno ponašanje prije će se pojaviti među djecom iste dobi nego s ostalim članovima grupe). Iskustva iz različitih kultura pokazuju da i dobno heterogene grupe djece dobro utječu na socijalni razvoj mladih (Gutmann, 2004). Zahvaljujući utjecaju grupe kojoj pripada, kao i iskustvima koja u njoj stekne, kod djeteta se javlja spremnost za djelovanje na društveno prihvatljiv način. Odobravanje i neodobravanje grupe pomaže mu da upozna kakvo se ponašanje očekuje od njega, a pozitivne reakcije motiviraju ga da usvoji takvo ponašanje. Osim uključivanja u grupu vršnjaka i život u kolektivu, usvajanju osnovnih normi ponašanja i moralnih vrijednosti mogu pridonijeti i posredni načini. Oni su pogodan povod za rasprave o tome što je dobro, a što nije.

Kompetencija ima više značenja koja su različita, ali komplementarna. Kompetencija može značiti sposobnost, vještinu, mogućnost, stručnost, osposobljenost, talent, iskustvo, znanje, obaviještenost, ovladavanje nečim (znanjem, iskustvom, vještinom i slično) (Vranješević, 2007). „Kompetencije su skupovi ponašanja koji su instrumentalni za postizanje željenih rezultata i ishoda” (Furrer i Skinner, 2003, 152). Različite rasprave više autora (Attili, Ford, Duck, Howes...) o razumijevanju drugih ljudi i osjetljivosti za njihove probleme govore o socijalnoj kompetenciji ili socijalnoj inteligenciji, odnosno emocionalnoj interpersonalnoj inteligenciji, zatim o empatiji (razumijevanje drugih - senzibilitet za osjećaje i perspektivu drugog čovjeka te aktivno zanimanje za njegove brige; potpora drugima - senzibilitet za razvojne potrebe drugih i podupiranje njihovih sposobnosti; servilna orijentacija - anticipiranje, prepoznavanje i zadovoljavanje potreba vršnjaka; poštovanje različitosti - potpora potencijalima različitih ljudi), socijalnim vještinama, socijalnoj interakciji, altruizmu, solidarnosti, socijalnoj potpori, integraciji, percepciji te adaptaciji. Sposobnost razumijevanja drugih ljudi te njihovih potreba i želja, sposobnost jasnog postupanja u međuljudskim odnosima, obuhvaćene su dvije sposobnosti: sposobnost razumijevanja drugih i sposobnost jasnog postupanja u međuljudskim odnosima, koje, međutim, ne može postojati bez socijalnog razumijevanja kao nužnog, ali ne i dovoljnog preduvjeta za odgovarajuće socijalno ponašanje

(Staub, 1999). Tijekom analize koliko su različita ponašanja karakteristična za inteligentne, akademski inteligentne i svakodnevno inteligentne ljude, pojavio se faktor nazvan *socijalna kompetencija*, koji se razlikovao od rješavanja problema i verbalnih sposobnosti, a ponašanja obuhvaćena njime - npr: prihvaća ljude onakvima kakvi jesu, priznaje pogreške, razumije potrebe i želje drugih ljudi (Ibid, 1999).

Neki se autori (Brilhart, Galanes, Adams, 2001) slažu da socijalna kompetencija obuhvaća učinkovito funkcioniranje u socijalnom kontekstu, no neslaganja postoje oko definicije - je li socijalna kompetencija sposobnost ili karakterna osobina. Pojedini autori (Hocker, Wilmot, 1991) tvrde da je riječ o sposobnosti koja je pretežno urođena, a neki smatraju kako je to karakterna crta koja se uglavnom razvija kroz iskustvo i interes i temelji se na inteligenciji.

DEFINICIJE SOCIJALNE KOMPETENCIJE

Attili, 1990.	„socijalni uspjeh“
Ford, 1982.	„postizanje relevantnih socijalnih ciljeva u specifičnim socijalnim kontekstima koji daju pozitivne razvojne ishode“
Duck, 1989.	„sposobnost postizanja željenih ciljeva i pokazivanje adaptibilnosti unutar socijalnog konteksta“
Howes, 1987.	„ponašanje koje rezultira uspješnim socijalnim funkcioniranjem“
McFall, 1982.	„ocjena drugih ljudi da se osoba ponaša efikasno“
Rubin, Rose Krasnor, 1991.	„sposobnost postizanja osobnih ciljeva u socijalnim interakcijama, uz istodobno održavanje pozitivnih odnosa s drugima“
Yeates, Selman, 1989.	„razvoj sociokognitivnih sposobnosti i znanja, uključujući i kapacitet za emocionalnu kontrolu te odgovarajuće ponašanje u specifičnom kontekstu, koje, s druge strane, sama osoba i njezina okolina percipiraju kao efikasno ponašanje i, primjerno tome, pojačavaju pozitivno psihosocijalno prilagođavanje“

(prema: Petrović, 2007, 13)

Socijalno kompetentnog pojedinca čine vještine, odnosno ponašanja, kao što su: interpersonalne vještine (pozitivan stil ponašanja prema drugima, em-

patija, participacija, socijabilnost, pružanje potpore), socijalno odgovorno ponašanje (poštovanje pravila, svijest o utjecaju svojeg ponašanja na druge), socijalna neovisnost, kontrola ponašanja (tolerancija na frustraciju, postizanje kompromisa u konfliktnim situacijama), socijalna interkulturalna kooperativnost, asertivne socijalne vještine (iniciranje komunikacije, preuzimanje vodstva u aktivnosti) i slično. Važno je istaknuti da su u tradicionalnoj školi socijalne kompetencije slabo razvijane. Nastavnici (pedagozi) u čijem se sustavu socijalnim kompetencijama i njihovu razvoju nije posvećivala veća pozornost gotovo ne mogu imati osjećaj za takve potrebe djece te teško mogu razvijati modele socijalne potpore i solidarnosti u kolektivu prema kulturno drugačijem.

Važna nastavnikova zadaća na ovom području jest ocjenjivanje interpersonalnih odnosa među učenicima/djecom s kojima radi te, na temelju toga, primjena ili razvoj odgovarajuće odgojne strategije kao potpore učenicima unutar interkulturalnih vršnjačkih grupa. Na taj način djeci pomažu u razvijanju produktivnih intergrupnih odnosa, ali i uče socijalne kompetencije, koje s vremenom usvajaju kao vlastite modele ponašanja (Suzić, 2001). Jedno je sigurno - ljudi stalno imaju potrebu da budu povezani s drugima, odnosno da budu u interakciji, i sa sličnima i s različitimima.

Na temelju istaknutoga razlikujemo dvije teorije o tome kako ljudi zadovoljavaju potrebu za povezanošću. Prema *teoriji pripadanja*, ljudi imaju potrebu uspostaviti minimalnu količinu pozitivnih, trajnih i važnih personalnih odnosa (Baumeister, Leary, 1995). Prema *teoriji dodira*, koja polazi od hipoteze da je čovjek prirodno predodređen da bude interesantan i ujedno autonoman, ljudi imaju potrebu za dodiranjem, žele uspostaviti kontakt, ali i braniti vlastiti identitet i autonomiju (Goldstein, 1999). Uključenost u društvo ili čovjekova potreba za pripadanjem ključni je konstrukt motivacijskih modela jer se temelji na primarnim putovima kojima motivacijski proces pridonosi učenju socijalnih kompetencija (Wellborn, 1991, prema Suzić, 2005, 92).

U školskim uvjetima kod učenika prepoznajemo dvije tipične orijentacije (Suzić, 2001) - otuđenost i uključenost. Uključenost dobro objašnjava teorija pripadanja, koja govori da je riječ o osobama koje su adaptivne, aktivne, fleksibilne, orijentirane prema cilju, konstruktivne, ustrajne i uspješne

u socijalnim interakcijama. S druge strane, otuđenost dobro objašnjava teorija dodira. Otudenima se smatraju usamljene, apatične, uplašene, buntovne i nezadovoljne osobe (Skinner i sar., 1998).

Razumijevanje drugih pojedinaca i grupa, tumačenje grupnih emocionalnih strujanja i snage odnosa kao jedna od socijalnih kompetencija ističe potrebu za razvijanje vještina koje će osigurati da grupakoj pripadaju bude efektivna. Iznimno je bitno razvijanje razumijevanja za druge, za timski rad, tumačenja grupnih odnosa i snaga, zatim važnost istoga i različitoga te osjetljivost na diskriminaciju.

Kako bi se što bolje promotrio socijalni aspekt ove kompetencije, smatra se da se treba osloniti na deset vještina koje čine strukturalno-inetpersonalnu sposobnost (prema Gardneru). Riječ je o sljedećim vještinama:

- davanje povratne informacije,
- predosjećanje tuđih emocija,
- kooperativno učenje,
- sposobnost razumijevanja,
- podjela rada,
- sposobnost suradnje,
- razumijevanje tuđih pobuda,
- komunikacija „oči u oči”,
- grupni projekti (Gardner, 1983).

Kako se razvijaju nove kompetencije - to je jedno od ključnih pitanja u istraživanjima kognitivnog razvoja. Treba istaknuti da se socijalna kompetencija samo dijelom može naučiti, a dijelom je posljedica socio-emocionalne zrelosti i životnog iskustva. To bi značilo kako je moguće naučiti da u nekim situacijama osoba nije socijalno kompetentna, a u drugima jest ili s određenom vrstom ljudi nije socijalno kompetentna, s drugom jest. Socijalna kompetencija može se predstaviti u obliku prizme koju čine tri hijerarhijski uređena nivoa, od kojih svaki može biti iznimno važan, ovisno o situaciji.

Na najvišem nivou socijalna kompetencija je definirana kao efikasnost u socijalnim interakcijama. Socijalni uspjeh može biti određen samo kroz to kako drugi ljudi koji su interkulturalno osjetljivi reagiraju na ponašanje pojedinca. Dakle, efikasnost u socijalnim interakcijama zajednički je produkt ponašanja pojedinca i reagiranja društvene okoline. Sljedeći (središnji) nivo socijalnu kompetenciju ponovno definira kao efikasnost, ali na temelju pojedinačne

perspektive i perspektive drugih. „Ja i drugi” nivo je prizme socijalne kompetencije koji ističe razliku između pojedinca i drugih, i jako je važan za uspješnu adaptaciju. U interakciji glavni je cilj održati ravnotežu između potreba pojedinca i potreba drugih. Socijalna kompetencija, u tom smislu, može se shvatiti i kao sposobnost postizanja vlastitih ciljeva, uz kontinuirano i paralelno održavanje pozitivnih odnosa s drugima, te nenasilno rješavanje sukoba pregovaranjem i nalaženjem kompromisa. Na primjer, u adolescenciji jedan od primarnih zadataka jest postizanje samostalnosti/autonomije u odnosu na vršnjake, a s druge strane i dalje postoji težnja za održavanje povezanosti s njima. Treći, donji nivo prizme objašnjava socijalnu kompetenciju kao specifične kognitivne, socijalne i emocionalne sposobnosti i na njemu se temelje ostali nivoi (Banks, Banks, 2010, 16-20).

Očito je da uzimanje u obzir kulturnog konteksta može pridonijeti boljem razumijevanju socijalnih odnosa s vršnjacima i socijalnog funkcioniranja u određenoj sredini. U svim kulturama ponašanja koja se smatraju normalnima, poželjnima i prilagođenima pridonose vršnjačkoj prihvaćenosti. S druge strane, ponašanja koja se smatraju neprilagođenima, neadekvatnima i nepoželjnima koreliraju s vršnjačkom odbačenosti. Međutim, kulturne razlike ocrtavaju se upravo u različitom vrednovanju ponašanja. Odnosi s vršnjacima i po formi i po funkciji razlikuju se od odnosa djeteta – odrasli. Iskustva iz interakcije s vršnjacima pridonose smanjenju egocentrizma. U interakciji s vršnjacima djeca mogu pokazati prosocijalno ponašanje, odnosno uče kako i zašto trebaju surađivati, dijele, razmjenjuju i pomažu jedna drugima. Također mogu vidjeti posljedice svojega i tuđeg ponašanja, uče poštovati dogovor ili pravila te kako postići kompromis u konfliktnim situacijama, što pridonosi razvijanju odgovornosti. Osim što postaju osjetljiva za potrebe drugih i zbog prihvaćanja drukčijih perspektiva toleriraju različitost, interakcija s vršnjacima pridonosi i razvijanju socijalnih vještina, kao što i socijalno kompetentno ponašanje utječe na vršnjačku prihvaćenost te ostvarivanje pozitivnih interpersonalnih odnosa s vršnjacima. Određene osobine i ponašanja koja govore o prosocijalnoj orijentaciji (plemenitost, odanost, iskrenost, tolerancija, pomaganje, darežljivost, solidarnost prema kulturno drugačijem) razvijaju se

tijekom odnosa s vršnjacima, a s druge strane upravo djeca kod koje se primjećuje prosocijalno ponašanje ostvaruju bliskost i emocionalnu povezanost (Staub, 1999). Prema mišljenju nekih američkih autora (Katz i McClellan, 1997), postoji šest osnovnih funkcija adolescentskih prijateljstava:

- *partnerstvo* – prijatelj je netko tko je blizak, poznat i s kim se provodi vrijeme u zajedničkim aktivnostima;
- *stimulacija* – prijatelji razmjenjuju interesantne informacije, organiziraju uzbudljive i zabavne susrete;
- *potpora* – prijatelji si posvećuju vrijeme, razmjenjuju vrijednosti i pomoć;
- *potpora ega* – potpora, ohrabrenje, stalna povratna informacija;
- *socijalna usporedba* – prijatelji pružaju adolescentu informacije o tome gdje se nalazi u odnosu na vršnjačku grupu te je li to što radi dobro ili loše;
- *osjećaj intimnosti* – topao i blizak prijateljski odnos, pun povjerenja, potiče otvaranje pojedinca i njegov rast.

Zahvaljujući ovim karakteristikama interkulturalne vršnjačke interakcije, vršnjaci potiču socijalnu kompetentnost, moralni razvoj i prosocijalnu usmjerenost djece i mladih.

Socijalna kompetentnost u vršnjačkim interkulturalnim odnosima podrazumijeva posjedovanje znanja i vještina potrebnih za uspješnu socijalnu interakciju, kao što su razumijevanje i vođenje računa o potrebama drugih, poistovjećivanje, svijest o utjecaju vlastitih postupaka na druge i sposobnost rješavanja sukoba. Smatra se da su interes za istraživanje vršnjačkih odnosa znatno potaknula saznanja o važnosti vršnjaka za razvoj socijalne kompetencije i o njihovu utjecaju na funkcioniranje pojedinca. Međutim, djeca koju vršnjaci ne prihvaćaju nemaju priliku steći iskustvo u odnosima s njima te odgovarajuću komunikacijsku verbalnu i neverbalnu kompetentnost, čime se stvara začarani krug vršnjačkog odbacivanja. Rješenje je primjena metoda i postupaka za razvijanje socijalno-kognitivnih i bihevioralnih sposobnosti i vještina, s pomoću kojih neprihvaćena djeca mogu prekinuti taj začarani krug (Gutmann, 2004). „Istraživači su najprije bili usmjereni na otkrivanje oblika ponašanja koji dovo-

de do prihvaćenosti, odnosno odbačenosti od strane vršnjaka, a potom su nalazi tih korelacijskih studija bili eksperimentalno provjeravani tako što su kod slabije prihvaćene djece razvijane socijalne vještine za koje je utvrđeno da pridonose boljim odnosima s vršnjacima. Nalazi tih istraživanja potvrdili su hipotezu o povezanosti socijalne kompetentnosti i bliskosti s vršnjacima, uz poštovanje različitosti i višekulturalnog identiteta. Socijalno kompetentna ponašanja dovode do prihvaćenosti od strane vršnjaka, sklapanja prijateljstva i pozitivnih odnosa općenito, kao što, s druge strane, interakcija pridonosi razvoju socijalne kompetentnosti” (Card, Hodges, 2008, 451-461). Utjecaj vršnjaka ostvaruje se i tako što pojedina djeca i mladi svojim prosocijalnim ponašanjem mogu biti model koji će slijediti njihovi prijatelji. Hoće li se mladi zaista ugledati na vršnjaka koji se ponaša prosocijalno, ovisi o tome koliko je potencijalni model svojim osobinama i cjelokupnim ponašanjem privlačan vršnjacima i koliko im je blizak. Djeca i mladi rado će sudjelovati u humanitarnim aktivnostima i drugim oblicima prosocijalnog ponašanja ako u njima sudjeluju i njihovi vršnjaci koji imaju osobine koje oni cijene, bez obzira na različitost, a posebno ako su to njihovi prijatelji. O utjecaju vršnjaka na prosocijalni razvoj mladih govore i podaci o pozitivnoj povezanosti bliskosti s vršnjacima te pokazatelja prosocijalne orijentacije i prosocijalnog ponašanja (Joksimovic, 1991). Učenici koji ostvaruju veću bliskost s vršnjacima pokazuju veću empatičnost i brigu za druge, spremniji su pružiti pomoć u nevolji i češće se altruistično ponašaju.

Istraživanje

Glavna je postavka da će višestruka povezanost između: a) samoefikasnosti u socijalnoj interakciji s vršnjacima, b) stavova o interkulturalnosti i c) neutralnih varijabli dati korisna saznanja za pedagošku teoriju i nastavnu praksu.

Uzorak

Uzorakom je obuhvaćeno 187 studenata pedagogije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Nišu. Među njima je 46 ispitanika i 141 ispitanica.

Prva povezanost koje se nameće je odgovor na pitanje - što je studentima primarno kad vrednu-

ju interkulturalnost. To smo postigli faktorizacijom svih subtestova na koje su studenti odgovarali u pet instrumenata koje su imali pred sobom. Četrnaest subtestova podvrgnuto je varimaks rotaciji u kojoj broj faktora nije bio unaprijed određen. Nakon rotacije, ekstrahirana su četiri faktora koji indikativno govore o odnosu studenata prema interkulturalnosti.

Prvi faktor odnosi se na samoeфикаsnost studenata u socijalnoj interakciji, a obuhvaća sve subtestove Norveške skale ефикаsnosti koju su konstruirali Skaalvik i Skaalvik (Skaalvik i Skaalvik, 2007). To nam govori da je studentima najvažnija samoeфикаsnost. U uvjetima kad smo samoeфикаsnost u socijalnoj interakciji pomiješali s varijablama vezanim za interkulturalnost, ovaj nalaz ima posebnu važnost jer govori da se studenti žele uhvatiti u koštac s izazovima koje nosi interkulturalnost tek nakon što ovladaju socijalnim kompetencijama unutar vršnjačkih grupa.

Drugi faktor ima tri varijable: stavove o interkulturalnosti, jačanje socijalnih kompetencija i interakciju unutar vršnjačkih grupa. Možemo ga nazvati: opredijeljenost za interkulturalnost.

Treći faktor ima dvije komponente: faktore koji ometaju i kolektivnu vršnjačku ефикаsnost. Faktori koji ometaju imaju negativan predznak, što znači da ih studenti više smatraju izazovom nego preprekom. To je vrlo povoljan signal za participiranje interkulturalnosti u našem obrazovnom sustavu. Druga varijabla ovog faktora odnosi se na kolektivnu vršnjačku ефикаsnost, odnosno na uvjerenje studenata kako njihova samoeфикаsnost u jačanju socijalne interakcije ovisi o ефикаsnosti cijeloga vršnjačkog kolektiva.

Četvrti faktor ima tri komponente: eksternu kontrolu, humane pretpostavke o interkulturalnosti i jačanje socijalnih kompetencija unutar vršnjačkih grupa. Istraživanje je pokazalo da se ovakvi stavovi najbolje mijenjaju u trustupanjskom modelu:

1. poljuljati stara uvjerenja,
2. ponuditi nove praktične modele,
3. nove spoznaje povezati sa starim stajalištima.

Osim toga, u četvrtom faktoru nalazimo negativan predznak na varijabli jačanja socijalne kompetencije unutar vršnjačkih grupa. Negativan predznak pokazuje da se komponente uključene u ovu varijablu trebaju tretirati suprotno od testiranog modela. To znači da ovdje dominiraju stavovi koji dovođe u pitanje faktore koji utječu na jačanje socijalnih

kompetencija unutar vršnjačkih grupa. U osnovi ovih stajališta vjerojatno su oprez i iskustvo studenata.

Regresijska analiza pokazala je da postoji slaba veza između samoeфикаsnosti i stavova studenata o interkulturalnosti te kako su ефикаsniji studenti bili malo više opredijeljeni za interkulturalnost. Iako statistički značajna, ova veza nije bila jako izražena pa je utvrđeno da postoji opći trend potpore interkulturalnosti.

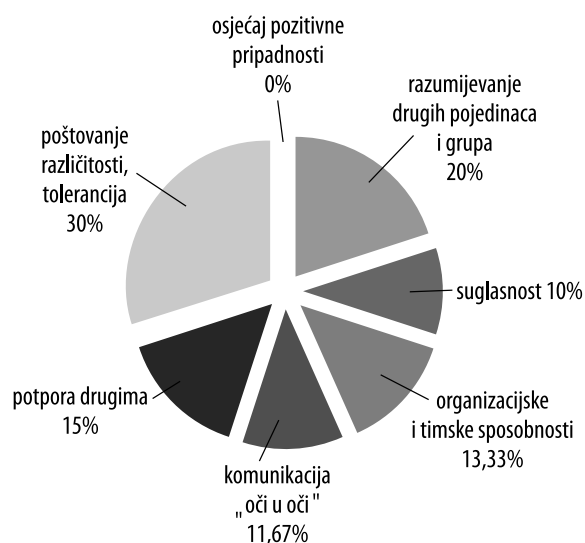
U ovom radu posebno su istaknute humane pretpostavke socijalnih kompetencija unutar interkulturalnih vršnjačkih grupa. Tragajući za strukturom opredijeljenosti studenata za interkulturalnost i socijalnu kompetentnost, provedena je faktorska analiza u cilju salijentnosti varijabli kojima studenti pridaju najviše važnosti u opredijeljenosti za socijalnu kompetentnost unutar interkulturalnih vršnjačkih grupa. Pokazalo se da je samoeфикаsnost za socijalnu interakciju na prvome mjestu, a opredijeljenost za interkulturalnost na drugome mjestu faktorske analize. Studenti osjećaju da u interkulturalnosti mogu biti ефикасни, ali uz adekvatno jačanje socijalnih kompetencija unutar vršnjačkih grupa.

Impulsi kvalitete socijalnih interkulturalnih vršnjačkih odnosa

Kvaliteta socijalnih odnosa podrazumijeva ефикаsno funkcioniranje pojedinca u socijalnom kontekstu. Socijalni odnosi između dviju ili više osoba temelje se na njihovu socijalnom ponašanju. Ostvarivanje kvalitetnih socijalnih odnosa podrazumijeva pokazivanje socijalno kompetentnog ponašanja. Socijalno kompetentan pojedinac ima vještine, odnosno ponašanja, kao što su: interpersonalne vještine (pozitivan stil ponašanja prema drugima, empatija, participacija, socijabilnost, pružanje potpore), socijalno odgovorno ponašanje (poštovanje školskih pravila i autoriteta nastavnika, svijest o utjecaju svojega ponašanja na druge), kontrola ponašanja (tolerancija na frustraciju, postizanje kompromisa u konfliktnim situacijama), socijalna kooperativnost, asertivne socijalne vještine (iniciranje komunikacije, preuzimanje vodstva u aktivnosti) itd. Vršnjačka prihvaćenost ili popularnost zapravo predstavlja indikator kvalitete socijalnih odnosa, odnosno socijalno kompetentnog ponašanja. Polazi se od pretpostavke da prihvaćena djeca imaju socijalno poželjno ponašanje te da

imaju razvijene vještine koje im omogućuju ostvarivanje pozitivnih interpersonalnih odnosa. Istraživanja potvrđuju (prema Krnjajić, 2005) da sociometrijski status korelira sa socijalnom kompetencijom (Rubin, 1999). Kvaliteta socijalnih odnosa procjenjuje se i na temelju ispitivanja socijalnih vještina kojima dijete raspolaže.

KOJE SOCIJALNE KOMPETENCIJE TREBA JAČATI I KOLIKO:

Dakle, efikasnost u socijalnim interakcijama zajednički je produkt ponašanja pojedinca i reagiranja društvene okoline. Na temelju definicija i pojašnjenja važnosti socijalne kompetentnosti unutar interkulturalnih vršnjačkih grupa iznesenih u radu može se uvidjeti kako nije riječ o specifičnoj osobini ili sposobnosti, već da više različitih sposobnosti, znanja i vještina određuje kako će se pojedinac snaći u određenoj socijalnoj situaciji. Socijalnost je temelj za uspostavljanje interakcije s drugim ljudima. S obzirom na specifičnost interakcije među djecom (relativna uravnoteženost i simetričnost odnosa), smatra se da interakcija s vršnjacima pridonosi ostvarivanju mnogih pozitivnih razvojnih ishoda, odnosno pridonosi normalnom razvoju karaktera, a samim tim i razvoju moralnosti. S ulaskom u vršnjačku interakciju (počevši od 10. godine) razvija se

zreliji tip moralnosti - autonomna moralnost (suradnja i uzvraćanje). Ta je moralnost rezultat promjena u mišljenju i promjena u interakciji s društvenom sredinom. Smanjenje realizma u mišljenju dovodi do razvoja moralne intencionalnosti, tj. do vođenja računa o namjerama izvršitelja, a ne samo o posljedicama njegova čina. Vršnjaci imaju sve važniju ulogu jer jednosmjerno poštovanje svemoćnog odraslog sada zamjenjuju obostrano poštovanje i suradnja. Suradnju karakteriziraju ravnopravnost, jednakost i poštovanje. „Sociometrijska struktura izražava privlačnost i odbojnost među članovima grupe višekulturalnog identiteta.

Sociometrijske kategorije:

- *zvijezde* – osobe koje biraju mnogi članovi;
- *odbačeni* – oni koji biraju druge, ali od drugih članova dobivaju negativne glasove;
- *izolirani* – oni koje nitko ne bira, ali i ne odbacuje;
- *oarovi* – članovi grupe koji se uzajamno biraju;
- *trijade* – tri člana koja se međusobno biraju;
- *lanci* – veći broj članova od kojih svaki bira sljedećega” (Skaalvik, 2007, 615).

Kod učenika s visokim sociometrijskim statusom obostrano poštovanje dovoljno je jako pa oni osjećaju želju da s drugima postupaju onako kako bi željeli da se s njima postupa. Jednakost i suradnja koje se javljaju kod prihvaćenih, ali i kod kontroverznih učenika, prisiljavaju dijete da pokuša sagledati stvari iz tuđe perspektive, staviti se na mjesto druge osobe, što dovodi do smanjivanja egocentrizma te povećava brigu za dobrobit i prava drugačijih pojedinaca. Oni suosjećaju s drugima, imaju potrebu pomoći, ali i očekuju pomoć. Ovakve su osobe altruistične. Kvantiteta, ali i kvaliteta vršnjačkih odnosa koje ostvaruju prihvaćena djeca razlikuju se od socijalnih odnosa neprihvaćene djece. Vršnjaci odbacuju dijete koje nema izgrađene socijalne vještine i čije je ponašanje socijalno nepoželjno. Vršnjačka prihvaćenost utječe i na formiranje pozitivne slike o sebi. Nisko samopoštovanje često je povezano s nepovoljnim procjenama, a visoko s povoljnim procjenama osoba iz okruženja. U svakom slučaju, vršnjačka prihvaćenost pozitivno je povezana s razvojem moralne autonomije. Međutim, u vršnjačkim grupama postoje i izolirani i odbačeni. Odbačenim i zanemarenim

učenicima zajedničko je to da ne uspijevaju ostvariti dobre odnose s vršnjacima. Oni slabo sudjeluju u svim aktivnostima. No, za razliku od odbačenih, zanemareni učenici rijetko pokazuju antisocijalno ponašanje i mogu se uključiti u aktivnosti koje ih zanimaju, kao i u grupe vršnjaka u kojima se dobro osjećaju, a da to nisu rizične grupe. To će im pomoći da se osjećaju prihvaćeno i važno te će pozitivno utjecati na razvoj njihove moralnosti.

Iznimno je važno razlikovati zanemarenu i odbačenu djecu koja su kulturno drugačija. Iako i socijalno povučena i odbačena djeca pokazuju nesposobnost efikasnog i prikladnog ponašanja u svojoj socijalnoj sredini, ove dvije grupe ipak se razlikuju.

- Ove dvije grupe djece pokazuju različite obrasce socijalnog ponašanja: zanemarena djeca su povučena, izolirana od vršnjačke grupe i gotovo nikad nisu agresivna, a odbačena djeca često su agresivnija od ostalih vršnjaka.
- Odbačenu djecu vršnjačke grupe najčešće ne prihvaćaju, čak i kad promijene socijalnu sredinu, dok zanemarena djeca u novoj sredini često poboljšavaju svoj sociometrijski status.
- Zanemarena i odbačena djeca razlikuju se i po stupnju usamljenosti i nezadovoljstva: odbačena djeca su usamljenija od zanemarenih.
- Odbačena djeca spadaju u rizičnu grupu koja često doživljava neuspjeh u školi i poslije u životu imaju ozbiljne probleme s prilagođavanjem (Ibid, 619).

Reakcije na vršnjačko odbacivanje, kao što su agresivno i neodgovorno ponašanje, ometanje drugih, upadanje u nevolje te izostajanje iz škole, mogu ostaviti ozbiljne posljedice. Pojedinci koji imaju neprihvatljive oblike ponašanja, osim što ostvaruju lošije odnose s vršnjacima, suočavaju se i s ljutnjom, opomenama, prijekorima te osudama nastavnika i roditelja, što vodi prema njihovoj još većem izdvajanju i obilježavanju. Upravo osjećaj neprihvaćenosti i neuključenost u interkulturalnu vršnjačku grupu vode težnji da se inferiorniji položaj prevlada pronalaženjem nepoželjnih načina dokazivanja i isticanja, kao što je narušavanje općeprihvaćenih pravila i normi ponašanja. Družine vršnjaka, koje pretežno

čine članovi koji se agresivno ponašaju, podupiru, potiču i ohrabruju problematično ponašanje. S obzirom na to da se ponašaju antisocijalno, odbačeni agresivni učenici ne poštuju pravila i nemaju razvijenu svijest o utjecaju svojega ponašanja na druge.

Negativni oblici ponašanja, kao i sociometrijski status, prilično su stabilne kategorije. Među negativnim oblicima ponašanja najstabilniji su agresivnost i ometanje. Odbačeni učenici koji su i agresivni imaju manju šansu popraviti sociometrijski status u sljedećem razdoblju. Dugotrajnija odbačenost od strane vršnjaka potiče još veću agresivnost i isticanje različitosti.

Očito postoji dvosmjerni utjecaj ponašanja i sociometrijskog statusa. Na primjer, ako je utvrđeno da se učenici niskoga statusa ponašaju agresivno, logično je zaključiti kako je takvo ponašanje pridonijelo stvaranju negativnog statusa, ali može se pretpostaviti i da je socijalno neprihvatljivo ponašanje posljedica frustracije ili nezadovoljstva izazvanog negativnim statusom. U tom smislu, usmjerenost prema vršnjacima, tj. želja i nastojanje da se bude s drugima, može se smatrati još jednim pokazateljem ostvarenih socijalnih odnosa s vršnjacima.

Zaključak

„Znanstvena paradigma” promjena u obrazovnom sustavu svakako je multikulturalnost. Prepoznati različitost bit je multietničkoga i multikulturalnog društva. Prepoznati različitost kao prednost i bogatstvo odlika je zrelog i suvremenog društva. U susretu različitih vjera, nacionalnosti, kultura, spolova, socijalnih slojeva razlike često izazivaju konflikte i sukobe. Razlike su uvjetovane prirodnim i socijalnim čimbenicima i to nas obavezuju da ih prihvatimo kao realnost koja se ne može zaobići. Iskustvo nam pokazuje da nije problem u razlikama, već u odnosu prema njima, u njihovu razumijevanju, prihvaćanju i toleriranju. Razlike treba prihvatiti kao bogatstvo koje možemo višestruko iskoristiti, i za intelektualni i za svaki drugi razvoj. One nas obogaćuju novim vrijednostima, proširuju vidike, uključuju u riznice novih i drugačijih saznanja. Da bi postale integralni dio života, s njima se treba susretati. Odbiti komuniciranje s drugom kulturom ili religijom znači odbiti mogućnost da se nauči nešto novo i postane kulturno bogatiji. Univerzalne vrijednosti

različitih kultura upravo su činitelji koji povezuju i koji se uklapaju u jedinstvenu sliku svijeta. Što ima više pluralizma, veće su i mogućnosti za obrazovnu strategiju koja vodi jedinstvu i kooperativnosti svih socijalnih grupa u društvu. Što ima više potiskivanja i zanemarivanja određenih socijalnih grupa, ima i više otpora, prikrivene nesnošljivosti te lažnog jedinstva. Identitet svih, i pojedinca i grupe, osigurava komunikaciju i međuovisnost. To je nužan prostor za individualno ostvarivanje uz optimalnu socijalizaciju. Obrazovanje potvrđuje - velika individualizacija i svestran razvoj pojedinca povećavaju šanse za njegovu optimalnu socijalizaciju. Procjene vršnjaka imaju prednost u odnosu na druge izvore. Iako je kod učenika sigurno prisutan halo-efekt pri procjeni drugih, a i socijalna percepcija im je manje razvijena nego kod odraslih, ipak se od njih mogu dobiti veoma pouzdane informacije o socijalnim odnosima s vršnjacima. Naime, djeca prate ponašanja vršnjaka u različitim situacijama, koja nastavnicima, roditeljima ili nezavisnim promatračima nisu poznata. Ona se izravno odnose i na njih pa ih najbolje mogu opaziti i doživjeti.

Kad je riječ o statusu identiteta pojedinca, treba istaknuti da je utvrđivanje sociometrijskog statusa učenika važno već na početku školovanja jer omogućuje pozitivno djelovanje i sprječavanje eventualnoga negativnog utjecaja odbačenosti na prilagođavanje i uspješnost pojedinca. Odbačene učenike ne smijemo zanemariti i prepustiti sudbini. Nastavnik im treba pomoći; treba ih uključiti u interventne programe koji su osmišljeni kao doprinos poboljšanja uspostavljanja pozitivnih socijalnih interkulturalnih odnosa i uspješnijem funkcioniranju na socijalnom području. Istraživanja vršnjačke prihvaćenosti i faktora koji je uvjetuju važna su jer pokazuju koje vještine, ponašanja i znanja trebaju obuhvaćati pre-

ventivni programi usmjereni na sprječavanje posljedica neprihvaćenosti. Osim toga, vrsta pomoći ovisi i o teškoćama s kojima se djeca suočavaju. Dakle, s odbačenim učenicima treba raditi na mijenjanju i unapređivanju socijalnog funkcioniranja. Kontroverznim učenicima najviše odgovara pomoć koja je usmjerena na smanjenje ili eliminiranje problema, iako nastavnici ne smatraju da ovi učenici imaju teškoće u ponašanju. Važno je na vrijeme identificirati i socijalno izoliranu ravnopravnu djecu te ih uključiti u odgovarajuće interventne programe, upravo zato što socijalna izoliranost i pasivnost negativno koreliraju s različitim razvojnim, interpersonalnim i intelektualnim kapacitetima te zbog toga što socijalno izolirana djeca ne mogu biti lako opažena kao problematična. Ovu djecu treba poučavati socijalnim vještinama nužnima za uspostavljanje, razvijanje i održavanje pozitivnih vršnjačkih odnosa. Mnoga su istraživanja potvrdila stajalište da je stjecanje socijalnih vještina, nužnih za uspostavljanje i održavanje prijateljskih odnosa, jedan od najefikasnijih načina nadilaženja socijalne izoliranosti i osjećaja usamljenosti.

S obzirom na to da interkulturalne vršnjačke grupe mogu utjecati na to kako njihovi članovi izgledaju, razmišljaju, oblače se ili ponašaju, pa čak ih i ograničavati i kontrolirati, treba omogućiti upoznavanje zanimljivih ljudi izvan te male grupe (odjeljenja), ljudi koji imaju potencijal da im postanu bliski prijatelji. Raznolikost ljudi i otvorenost u druženjima može pomoći, posebno zanemarenim učenicima, da pronađu bliskog prijatelja ili grupu vršnjaka s kojima dijele životne vrijednosti i način ponašanja. Na temelju predstavljenih rezultata i analizom kategorija ispitanika s kojima smo se susreli, možemo zaključiti da bi eventualni rad s takvim grupama predstavljao velik izazov.

Literatura

- Banks, J. A., Banks, C. A. (2010), *Multicultural education 7th Edition: Issues & perspectives*. New York: John Wiley & Sons.
- Brillhart, J. K., Galanes, G. J., Adams, K. (2001), *Effective group discussion: Theory and Practice*. New York: McGraw - Hill, pp. 305
- Card, A. N., Hodges, V. E. E. (2008), Peer victimization among schoolchildren: Correlation, causes, consequences and considerations in assessment and intervention. *School Psychology Quarterly*, 23, 451-461.
- Fild, S., Kučera, M., Pont. B. (2010), *Nema više neuspješnih*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Furrer, C., Skinner, E. (2003), Sense of relatedness as a factor in childrens academic engagement and performance. *Journal of Educational Psychology*, 95. p. p. 148-162.
- Gardner, H. (1983), *The theory of multiple intelligences*. New York: Basic Books.
- Gutmann, A. (2004), *Unity in democratic multicultural education: Citizenship education*. San Francisco: pp. 71-98.
- Hocker, J. L., Wilmot, W. W. (1991), *Interpersonal conflict*, 3ed. Dubuque, IA: Wm. C. Brown, pp. 12.
- Joksimović, S. (1991), *Razvoj prosocijalne orijentacije učenika*. Beograd: Zbornik 23 Instituta za pedagoška istraživanja, 69-93.
- Krnjajić, S. (2005), *Socijalno ponašanje učenika*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Katz, L. G., McClellan, D. E. (1997), *Podsticanje razvoja dečje socijalne kompetencije*, Vašington: Nacionalna asocijacija za obrazovanje.
- Merrell, W. K., Gueldner, A. B., Ross, W. S., Isava, M. D. (2008), How effective are school bullying intervention programs? A meta-analysis of intervention research. *School Psychology Quarterly*, 28, 26-42.
- Nicholls, J. G. (1989), *The competitive ethos and democratic education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Petrović, J. (2007), *Emocionalni temelji socijalne kompetencije*, Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Skaalvik, E. M. (2007), Dimension of teacher self-efficacy and relations with strain factors, perceived collective teacher efficacy and teacher burnout. *Journal of Educational Psychology*, 99, 611-625.
- Staub, E. (1999), The roots of evil: Social conditions, culture, personality, and basic human needs. *Personality and Social Psychology Review*, 3, 179-192.
- Suzić, N. (2001), *Emocionalna dimenzija motivacije u nastavi*, Filozofski fakultet, Banja Luka.
- Suzić N. (2005), *Pedagogija za XXI vijek*, Banja Luka, TT – Centar.
- Tutzauer, F., Roloff, M. E. (1998), Communicative processes leading to integrative agreements. *Communication Research*, 15, pp. 360-380.
- Vranješević, J. (2007), *Participativna prava deteta i pojam razvojnih mogućnosti*, Zbornik radova: Didaktičko-metodički aspekti promena u osnovnoškolskom obrazovanju, Učiteljski fakultet, Beograd.